

Mattie Boom

## Tekenen met licht. De fotograaf A. Jarrot en beeldend kunstenaar Willem de Famars Testas in Egypte, 1858–1860

Tussen de tekeningen en aquarellen van de Nederlandse oriëntalist Willem de Famars Testas (1834–1896) in het Rijksprentenkabinet bevindt zich een vroege foto, die een doorkijkje in één van de smalle straten van Kaïro met een minaret voorstelt. De fotoafdruk is uitgevoerd in de techniek van de zoutdruk en is in de architectuurgedeelten zwaar aangezet met rode (aquarel)verf en pen in blauw (afb. 1). Op de voorgrond is de omtrek van een figuur getekend. De druk heeft ruime maten: 37,7 x 28,4 cm. Dat betekent dat een camera en een negatief van datzelfde – en dus aanzienlijke – formaat is gebruikt. In de fotohistoriografie noemt men een ingekleurde zoutdruk een 'photographie peinte'. Deze methode werd echter voornamelijk toegepast in de vroege fotografische portretkunst, en nauwelijks in de architectuurfotografie.

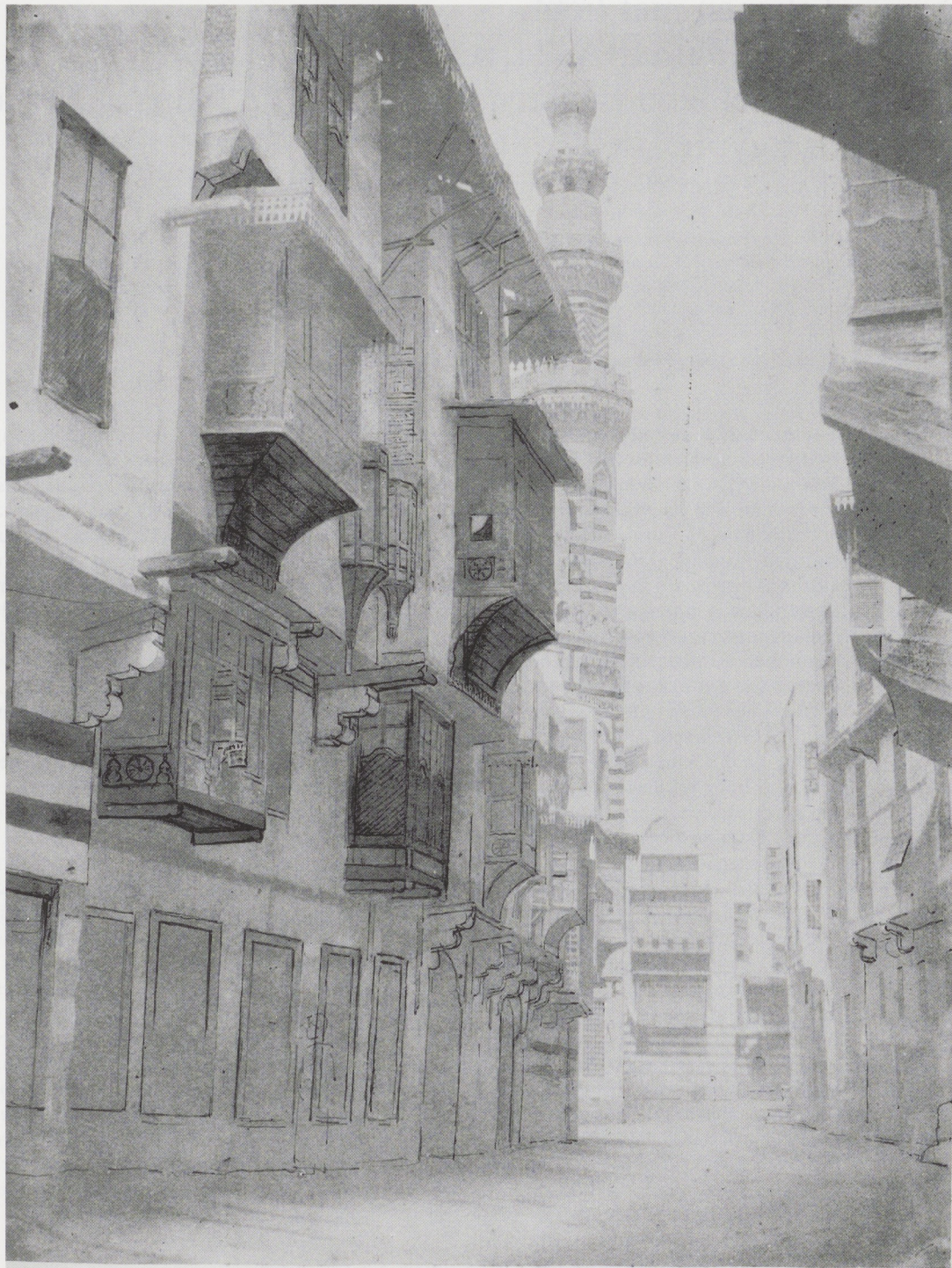
Een ander voorbeeld van deze techniek bevindt zich in het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden: een portret van De Famars Testas vervaardigd door de Parijse fotograaf A. Jarrot tijdens hun reis door Egypte in 1859 (afb. 2). Het Teylers Museum in Haarlem bezit eveneens drie licht bewerkte Egyptische zoutdrukken uit de nalatenschap van De Famars Testas, waarschijnlijk van de hand van Jarrot (afb. 3 en 4). De Famars Testas en Jarrot waren in dienst van de egyptoloog Emile Prisse d'Avennes als hulpjes bij het calqueren (= overtrekken van wandreliëfs) en het in kaart brengen van alle

mogelijke sculptuur- en architectuurfragmenten ten behoeve van diens beoogde publicaties over faraonische en Arabische kunst. Willem de Famars Testas hield tijdens zijn reis – die van mei 1858 tot juni 1860 duurde – een bijzonder onderhoudend en informatief dagboek bij, dat samen met zijn brieven naar huis bewaard is gebleven. In 1988 werden deze reisschetsen bewerkt en gepubliceerd door Maarten J. Raven, conservator van het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden.<sup>1</sup> De reisbeschrijving bevat informatie over het curieuze groepje vroege foto's dat in de Nederlandse collecties bewaard is gebleven en over de omstandigheden waaronder Jarrot fotografeerde en de functie die de foto's vervulden.

De reis is bovendien een interessant moment in de geschiedenis van de kunsten van de negentiende eeuw en maakt nieuwsgierig naar de toepassing van verschillende visuele technieken tegelijkertijd, naast en door elkaar heen. Want De Famars Testas en Jarrot beoefenden ieder hun specifieke vorm van kunst. De Nederlander hanteerde pen, aquarelverf en tekenpapier, de Parijzenaar camera, glasplaten, chemicaliën en fotopapier, het kwam zelfs tot een combinatie van deze technieken. Vele andere kunstenaars – tekenaars, fotografen en schilders – verbleven toen in Egypte. Ze werkten op dezelfde plekken, kozen hetzelfde onderwerp en ontmoetten elkaar.



Afb. 1. A. Jarrot en Willem de Famars Testas, *Gezicht op een straat met minaret in Kaïro, 1859. Photographie peinte, 37,7 x 28,4 cm. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.*



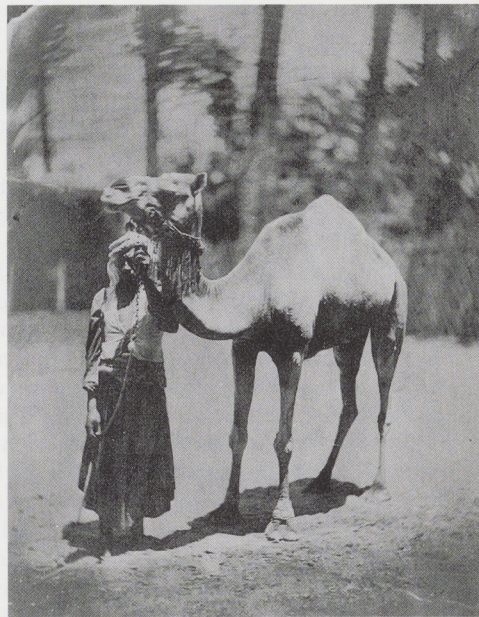
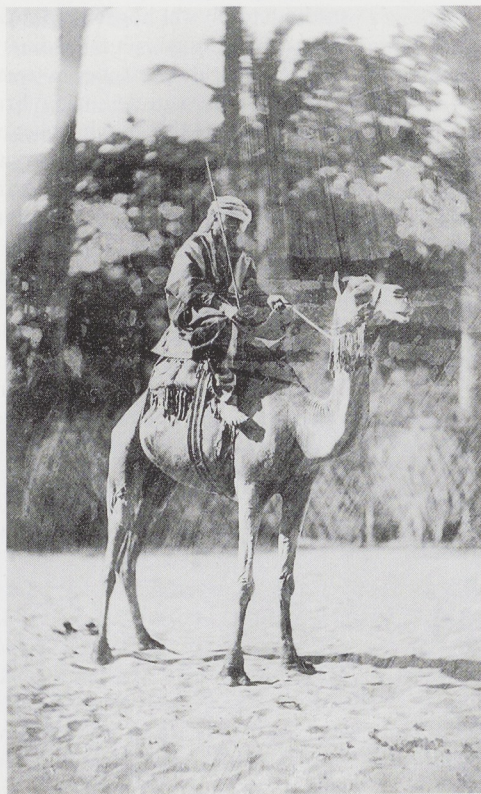




Afb. 2. A. Jarrot, Portret van Willem de Famars Testas, 1859. Photographie peinte, 8,4 x 7 cm. Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.

### De expeditie

Begin 1858 trof de Parijse egyptoloog Emile Prisse d'Avennes voorbereidingen om op reis naar Egypte te gaan. Hij was er tussen 1827 en 1844 als ingenieur werkzaam geweest en toonde grote interesse voor de monumenten en de Egyptische antieke cultuur.<sup>2</sup> In 1847 zag zijn eerste publikatie *Les Monuments Égyptiens* het licht. Prisse was een controversieel figuur en een buitenbeentje in de Franse egyptologie. Het doel dat hem voor ogen stond was te komen tot de uitgave van een standaardwerk over Egyptische kunst. Tijdens zijn eerdere verblijf had hij al veel (beeld)materiaal verzameld. Hij was een verdienstelijk tekenaar die tijdens zijn reizen vele schetsen en aquarellen, niet alleen van de bouwwerken, maar ook van taferelen en volkstypen maakte (afb. 5).<sup>3</sup> Voor de expeditie van 1858 wilde hij een tekenaar meenemen die onder andere de Arabische architectuur in beeld moest brengen. Via zijn neef



Afb. 3. (links) A. Jarrot, Dromedaris van Sennar bij Mr. Popolani te Kaïro, 1860. Zoutdruk, opgewerkt met witte verf, 21,8 x 13,5 cm. Teylers Museum, Haarlem.

Afb. 4. (boven) A. Jarrot, Dromedaris van Sennar bij Mr. Popolani te Kaïro, 1860. Zoutdruk, 25,3 x 19,2 cm. Teylers Museum, Haarlem.



Afb. 5. E. Prisse en P.L. Bury, *Spéos de Phré, à Abou-Simbel, Nubie, ca. 1844*. Ets in: J. Gailhabaud, *Monuments Anciens et Modernes*, dl. 1, Parijs 1850. Afmeting voorstelling 18,7 × 15,3 cm. Bibliotheek Rijksmuseum, Amsterdam.



SPÉOS DE PHRÉ, À ABOU-SIMBEL.

Florent Prisse kwam wellicht het contact tot stand met de 24 jaar oude Willem de Famars Testas, een ver familielid van de familie Prisse uit Utrecht in Nederland. Deze had twee jaar daarvoor zijn opleiding aan de *Teekenacademie* in Den Haag voltooid en was op zoek naar een nieuwe uitdaging. Het leek hem aardig met de expeditie mee te gaan en in Egypte te kunnen tekenen. Met Prisse werd overeengekomen dat De Famars Testas op eigen risico en voor eigen kosten mee zou reizen. In mei 1858 trok Willem naar Parijs.<sup>4</sup> Prisse had de maand daarvoor naarstig gezocht naar een assistent die hem *fotografische* opnamen van gebouwen en van architectuurfragmenten kon leveren. Hij had al in februari een fotograaf gecontracteerd, maar deze was ziek geworden. Liever de reis uitstellen dan zonder fotograaf vertrekken, schreef hij de hiërogliefdeskundige F.J. Chabas in april: *partir sans photographie, ce qui [me] priverait pour l'histoire de l'art des plus beaux résultats de [mon] expédition*.<sup>5</sup> Om welke fotograaf het hier ging, is niet duidelijk. Prisse contracteerde uiteindelijk de fotograaf A. Jarrot en De Famars Testas, de al eerder ingehuurde tekenaar zegde vlak voor

vertrek af.<sup>6</sup> Na een bezoek van Prisse en De Famars Testas aan Chabas in Chalon-sur-Saône reisde het tweetal verder naar Marseille waar ze Jarrot ontmoetten. In Marseille had deze waarschijnlijk de kisten met chemicaliën, papieren, glasplaten en camera's gereedgemaakt die werden ingescheept naar Alexandrië.

Over de achtergrond van Jarrot worden we niet veel wijzer. De Famars Testas verzuchtte in een brief naar huis dat Jarrot weliswaar van zijn leeftijd was, *doch [...] wel een weinig uit eene andere stand, en dat zijn ouders burgermensen* waren.<sup>7</sup> De jonge Jarrot stond in 1858 amper een jaar in de *Bottin* – het adresboek van de stad Parijs – als fotograaf ingeschreven. Bij welke fotograaf hij het vak leerde, is niet bekend. In grotere naslagwerken van Franse beeldende kunstenaars – immers de hoek waaruit vele fotografen kwamen – staat hij niet vermeld. Het ligt daarom niet voor de hand dat hij een kunstopleiding volgde. Naast het voeren van een studio had hij wel hogere aspiraties in de fotografie, getuige zijn inzending van enkele naakten naar de prestigieuze tweejaarlijkse tentoonstelling van de Société Française de Photographie.<sup>8</sup> Dat is echter het enige waarmee de jonge fotograaf tot dan in de annalen is terug te vinden. De reis met Prisse moest aldus zijn eerste grote onderneming als fotograaf worden.

De hooggespannen verwachting over de fotografie die Prisse in de brief aan zijn collega Chabas nog voor de reis etaleerde, is niet vreemd. Juist in de jaren daarvoor waren enkele monumentale publikaties met foto's verschenen. Prisse kende de lijvige uitgave *Égypte, Nubie, Palestine et Syrie Dessins Photographiques* (1852) van Maxime Du Camp die werd gepubliceerd bij Gide et Baudry (afb. 6). Hij was bevriend met Du Camp en had hem zelfs geholpen met het vervaardigen van de teksten bij de foto's en een titelblad voor het boek.<sup>9</sup> Hij kende de 125 foto's die bij de *Imprimerie photographique* van Louis-Desiré Blanquart-Évrard in Lille werden vervaardigd. De foto's waren op voorbedrukte kartons geplakt die werden bewaard in een portfolio. Twee jaar later verscheen bij Blanquart-Évrard opnieuw een



Afb. 6. Maxime Du Camp, Tempel van Dakkeh, Nubië, 1849–1850. Zoutdruk door Blanquart-Évrard, 16,4 x 27,4 cm. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.



fotoboek van Egypte, dit keer van de fotograaf John Bulkley Greene, *Le Nil – Monuments – Paysages – Explorations photographiques*. Een andere belangrijke serie foto's van de Egyptische monumenten vervaardigde Félix Teynard in 1851. Diens foto's werden tussen 1853 en 1858 bij uitgever Goupil in afleveringen uitgebracht. Onder de noemer *Atlas Photographié* werden de opnamen uiteindelijk in één lijvige band onder de titel *Égypte et Nubie. Sites et Monuments* gepubliceerd. Prisse zal de uitgave van fotografische plaatwerken zeker met belangstelling hebben gevolgd, niet alleen omdat het bijzonder nuttig was vanuit het oogpunt van documentatie. Maar dergelijke luxueuze en monumentale uitgaven waren als document even serieuze, misschien nog wel waarheidsgetrou-

Afb. 7. A. Jarrot, De kop van Harris, 1858. Zoutdruk, opgewerkt met inkt, 16,8 x 13 cm elk. Bibliothèque Nationale, Département des Manuscrits, Parijs.

wer – en dus wetenschappelijker – dan de grote plaatuitgaven met litho's en gravures die in deze jaren over dat onderwerp verschenen. Wellicht had Prisse een boek voor ogen waarin de fotografie in combinatie met andere boekillustratietechnieken kon worden gebruikt.

### Verblijf in Kaïro

Prisse en zijn reisgenoten kwamen op 6 juni in de ochtend aan in de haven van Alexandrië. Daar pakte Jarrot kennelijk al enkele kisten uit om met fotograferen te beginnen. Vlak na aankomst bezochten de reizigers de Brit Anthony Harris die net buiten de stad op een hoogte woonde. Harris had een terras met uitzicht op de stad en haven. Jarrot, de *photograph heeft getracht het en stereoscope te brengen, maar door de warmte is de collodion te impressionable en droogt te snel, zodat hij niet gerússeerd heeft*, schreef De Famars Testas in zijn dagboek.<sup>10</sup> Terloops werd ook nog vermeld dat Prisse van een Egyptische kop in bezit van Harris een *photographie heeft genomen* (afb. 7).<sup>11</sup> Al in Alexandrië portretteerde Jarrot zijn reisgenoten.<sup>12</sup> De negatieven waren echter zo slecht dat er later in Kaïro opnieuw portretten moesten worden vervaardigd.<sup>13</sup> Nog voor het eind van de maand juni was het duidelijk dat het werken met natte-collodiumglasnegatieven door de hitte zoveel problemen gaf dat Jarrot een ander negatiefprocédé moest kiezen.<sup>14</sup> Ze verbleven toen net twee weken in Kaïro. *Uw portretten zullen mij eeuwig veel plezier doen, ik zal mij kunnen verbeelden U te zien. De photographie is eene goddelijke uitvinding! [...] Als wij ons costume hebben, zal Jarrot een photographie van ons maken. Hij werkt heel goed; in den beginne heeft hij veel gesukkeld met zijn kollodium door de grote hitte, maar nu zal hij trachten met een ander procédé te werken, met de albumine, dat ook goed is*, berichtte Willem aan zijn ouders.<sup>15</sup>

Vele fotografen kampten in Egypte met problemen. Du Camp was voor zijn reis korte tijd in de leer geweest bij Gustave Le Gray en gebruikte papiernegatieven, net als Teynard en Greene. Hoewel vanaf het midden van de jaren vijftig het natte-collodiumglasnegatief verreweg het meest werd gebruikt,





bleven andere technieken in zwang. De methode van albumineglasnegatieven was ongebruikelijker. Deze was al in 1848 uitgevonden door Niépce de St. Victor, maar werd weinig gebruikt. Le Gray beschreef deze techniek echter wel in zijn *Nouveau Traité* (1852).<sup>16</sup> En wanneer we de verslagen van de fotografietoonstellingen van het midden van de jaren vijftig lezen, blijkt dat deze methode vaker ter sprake kwam. In zijn *Esquisses Photographiques* uit 1855 maakte de criticus Ernest Lacan er expliciet en verschillende malen melding van.<sup>17</sup> Het albumineglasnegatief was op dat moment één van de vijf meest gebruikte procédés.<sup>18</sup> Het werd onder andere toegepast in de stereofotografie door Claude Ferrier. Juist voor het opnemen van monumenten en landschappen, waarbij de fotograaf vaak moest wachten op het juiste licht had deze negatiefmethode de goede eigenschappen.<sup>19</sup> Het nat te verwerken collodiumnegatief zou daarbij te snel drogen, wat als consequentie had dat de lichtgevoeligheid afnam. Een albumineglasnegatief was droog te verwerken. In dezelfde beschouwing schreef Lacan over Taupenots recente vinding van een mengsel van collodium en albumine als bindmiddel voor het lichtgevoelig materiaal.<sup>20</sup> Het is mogelijk dat Jarrot in het hete Kaïro voor dit procédé koos.

Prisse ontpopte zich tot een humeurig man die voor weinig afleiding zorgde. De jonge kunstenaars trokken vaker samen de oude stad in. Al meteen deden ze pogingen in de smalle straten *superieure moskeën met hunne minarets en zeer pittoresque fonteinen of pompen* in beeld te brengen. Met name over de moskee van Sultan Hassan was De Famars Testas enthousiast. Het verkrijgen van afbeeldingen was echter zowel voor de man met de camera als de man met het schetsboek nauwelijks mogelijk: *Jammer dat men de meeste moskeën niet van verre kan zien, daar de straten te eng zijn, en het dus onmogelijk is dezelve door de photographie terug te geven; zelfs het teekenen derzelve is ondoenlijk. Daarbij komt nog de groote drukte: eenen menigte ezels, kameelen, kooplui, soldaten te paard, rijtuigen en wagens, alles krioelt door elkander.*<sup>21</sup> Jarrot werd al snel ziek en leed aan een vorm van dysen-

terie, waardoor hij erg zwak was. Na een aantal weken en een homeopathische behandeling van Prisse ging het weer beter. Gezamenlijk bezochten Jarrot en De Famars Testas het stadspark de Ezbekieh. Buiten de stad op de vlakte met de koningsgraven waren ze in september een paar dagen aan het werk.<sup>22</sup> Het schetsboekje van De Famars Testas in het Rijksprentenkabinet bevat daarvan nog de getekende verslagen. De Famars Testas beschreef in zijn reisnotities vooral zijn eigen activiteiten. Over de bezigheden van de fotograaf valt weinig in het journaal te lezen. Het dagboek vertelt van gezamenlijke tochten naar oud Kaïro, maar De Famars Testas maakte nauwelijks melding van de handeling van het fotograferen zelf. Vlak voor de tocht over de Nijl meldde hij dat de fotograaf *geen vlugge werker* was en weinig vorderde. Toen Jarrot begin februari opnieuw onwel werd en wilde opgeven haalde De Famars Testas hem over te blijven *daar het eene dollemansstreek zou zijn te vertrekken, daar hij magtig veel schadevergoeding zou moeten leveren als hij zijn contract niet volbragt...*<sup>23</sup> De afwerking van de negatieven en het afdrukken van de foto's tijdens de reis komen in de reisverslagen evenmin aan de orde. Om de foto van de straat (afb. 1) te nemen was een camera met een achterwand van tenminste 37,7 x 28,4 cm nodig. Daarbij moest ook een kist met glasplaten of een map papiernegatieven mee en eventuele andere camera's. Waarschijnlijk waren deze platen thuis geprepareerd in een donkere kamer. Een andere mogelijkheid was geprepareerde negatieven te betrekken bij professionele fotografen. Maar dit laatste ligt in deze periode nog niet voor de hand. De platen werden bij thuiskomst vervolgens meteen behandeld en wellicht ook ter plekke afgedrukt. Het portret van De Famars Testas in het Leidse Rijksmuseum van Oudheden is ingekleurd en gesigneerd *Cairo 1859* (afb. 2). Het is dus heel goed mogelijk dat de kunstenaars na hun omzwervingen door de stad, in hun huis in Kaïro aan de afwerking van het schetsmateriaal werkten: Jarrot ging aan het afdrukken, De Famars Testas werkte zijn schetsen uit en vervaardigde aquarellen, onder andere van de Ezbekieh. Er zijn van



Afb. 8. Willem de Famars Testas, *Gezicht op een straat in Kaïro met minaret*, 1859. Aquarel, 33,2 × 24,2 cm. Kunsthandel H.A.M. Klaver, Amsterdam.



zijn hand enkele gesigioneerde en gedateerde aquarellen uit 1859 teruggevonden, onder andere van een straatje met minaret (afb. 8).<sup>24</sup>

#### Een combinatie van tekening en foto

Vermoedelijk is de foto van de straat met minaret in één van deze maanden genomen. De foto, een zoutdruk, is erg licht, zonder veel contrast. Omdat de afdruk zo weinig contrastrijk is, is moeilijk te zien welk negatief Jarrot gebruikte. De zachte onregelmatige lijn en korrelige structuur, eigenschappen van het papiernegatief, zijn nauwelijks in de bleke foto te onderscheiden. De afdruk lijkt van mindere kwaliteit: waarschijnlijk was de druk ook niet behandeld met goudchloride die de foto's zo'n mooie warme roodbruine toon gaf.<sup>25</sup> Naar de functie van de foto die na de reis in het bezit van de Nederlander achterbleef, is het gissen. De behandeling van het inkleuren en het aanzetten van de contourlijnen van de gebouwen is opvallend. Het inkleuren is evenwel niet afgemaakt, de foto heeft daardoor iets van een schetsmatige opzet. Uit de reisverslagen blijkt dat De Famars Testas moeite had met architectuur-

Afb. 9. A. Jarrot, *Gezicht op een straat in Kaïro met minaret*, 1859. Albuminedruk van glasnegatief, 38,1 × 27,6 cm. Bibliothèque Nationale, Département des Manuscrits, Parijs.



tekenen en perspectief. Prisse verweet hem dat meermalen. Misschien kon de foto met de zwaar aangezette contouren van de huizenrij hem tot voorbeeld dienen en is hij daarom niet verder uitgewerkt.<sup>26</sup>

Toch was het opwerken geen incident. De in het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden bewaardgebleven lijst van 188 werken die De Famars Testas aan Prisse d'Avennes leverde, biedt een overzicht van de werkzaamheden van de kunstenaar. Naast *esquisses*, *calques* en *dessins coloriés* leverde hij een klein aantal getoucheerde en ingekleurde foto's.

*Retouché et mis des figures dans 5 photographies avariées en retouché et renforcé une photographie d'une statue de Shaffra au Musée de Boulak* luidde onder andere zijn omschrijving van deze specifieke bezigheid. De lijst vermeldt ongeveer tien ingekleurde of getoucheerde foto's (nrs. 29, 79, 97, 112, 182). Het bewerken van de foto's behoorde kennelijk ook tot de reguliere werkzaamheden van de tekenaar.<sup>27</sup>

Het oeuvre van Jarrot kon tot voor kort geen opheldering bieden over dit aspect van De Famars Testas' arbeid en de betekenis van de



foto in het bezit van het Rijksprentenkabinet. Naar het werk van de vrijwel onbekende fotograaf was het immers gissen. Uit het journaal van de Nederlander ontstond de indruk dat Prisse d'Avennes' missie van 1858 op het gebied van de fotografie weinig succesvol was. Egyptologen die onderzoek deden naar Prisse maakten wel melding van foto's en stereofoto's van de expeditie, echter nergens zonder er verder op in te gaan.<sup>28</sup> In 1984 vond de egyptoloog Dewachter bij zijn inventarisatie van de nalatenschap van Prisse in de Bibliothèque Nationale foto's van de expeditie van 1858–1860.<sup>29</sup> In het archief van het Noordfranse Avesnes-sur-Helpe, waar een ander deel van de nalatenschap van Prisse wordt bewaard, bevond zich bovendien een fotoportret van Prisse dat in Egypte gemaakt zou zijn en nog een verwijzing naar een brief van Prisse waarin deze een getal van 150 foto's en nog eens zoveel stereofoto's noemt.<sup>30</sup> Of het hier foto's van de hand van Jarrot of bladen van andere fotografen in de nalatenschap van Prisse betrof, werd nog altijd niet duidelijk. Bovendien komt de naam van Jarrot in de Franse fotohistoriografie niet voor, noch zijn er foto's bekend uit de Franse collecties.<sup>31</sup>

In het Département des Manuscrits van de Bibliothèque Nationale in Parijs waar een ander deel van Prisse's nalatenschap berust, werd het raadsel Jarrot uiteindelijk opgelost. In de vijftientig archiefdozen met het nog ongeïnventariseerde plaatmateriaal van Prisse d'Avennes bevonden zich circa honderdvijftig kartons van 62 x 47,5 cm met grote foto's van vrijwel hetzelfde formaat als de onze: 39 x 28,5 cm, alle van dezelfde hand en gemaakt met dezelfde camera.<sup>32</sup> In circa vijftig gevallen werden twee afdrukken, één albuminedruk en één zoutdruk, van dezelfde opname aangetroffen. Daarnaast bevatten de dozen acht waspapiernegatieven ook weer in de maten 39 x 29 cm. De kartons, de negatieven en losse foto's bevatten opschriften in inkt en een codenummer (vermoedelijk van de hand van Prisse zelf) dat correspondeerde met het materiaal voor de verschillende beoogde publikaties.

Bij de foto's bevond zich één van de drie foto's die in Teylers Museum worden

bewaard (afb. 3). Ook de in het journaal van Willem de Famars Testas genoemde opnamen van het beeld in het bezit van Harris (afb. 7) en het beeld van Chefred (Shaffra) in Boulak waren aanwezig.<sup>33</sup> Tussen de foto's bevond zich ook een tweede opname van het straatje met minaret in het Rijksprentenkabinet, vanuit een iets ander standpunt genomen (afb. 9). De onderwerpen van de foto's stoken bovendien met het belangrijkste doel dat Prisse zich voor deze reis stelde, namelijk de documentatie van de *Arabische* monumenten. Van de 150 foto's zijn er circa negentig gewijd aan Arabische kunst en architectuur. Daarbij zijn afbeeldingen van moskeeën, van torens, van architectuurfragmenten, van motieven aan gevels, van ramen en poorten, van objecten en tapisserieën. De Egyptische monumenten langs de Nijl zijn eveneens vertegenwoordigd, evenwel in een kleiner aantal van circa vijftig stuks: Dendera, Aboe Simbel (Ipsamboul), Philae, Kom Ombo, Edfoe, Karnak, Thebe en Medinet Haboe. De afbeeldingen corresponderen met de door de Nederlander zo gedetailleerd beschreven plaatsen in het reisverslag. Op grond van deze bevindingen mag worden aangenomen dat het hier gaat om het werk dat Jarrot volgens contract aan Prisse leverde. Enkele tientallen foto's zijn dubbel afgedrukt: zowel op glanzend albuminepapier, als op mat zoutpapier. Daarbij zijn afdrukken van erg goede kwaliteit. Bij het zien van zoveel van zijn foto's werd duidelijk dat Jarrot naast het in het journaal beschreven albumine-negatiefprocédé, ook werkte met waspapiernegatieven en met collodiumglasnegatieven. Dat werpt toch een heel ander licht op de capaciteiten van de fotograaf en veronderstelt een grote mate van scholing, vakmanschap en talent. Op een klein aantal kartons (afb. 10 en 11) zaten tenslotte dezelfde licht afgedrukte zoutdrukken (38,9 x 27,7 cm!) geplakt als die in het Rijksprentenkabinet. Het waren straatscenes en een interieur van een moskee, alle met ingetekende figuren. De ruiter, het hondje en een groepje figuren verraden de hand van Willem de Famars Testas, net als de zware retouchelijnen in de architectuurgedeelten. Ook waren er enkele zwaar bijgetekende en verschillende



Afb. 10. A. Jarrot en Willem de Famars Testas, Bab el Chariets (Porte de la Loi), ca. 1859. Photographie peinte, 38,9 x 27,7 cm. Bibliothèque Nationale, Département des Manuscrits, Parijs.

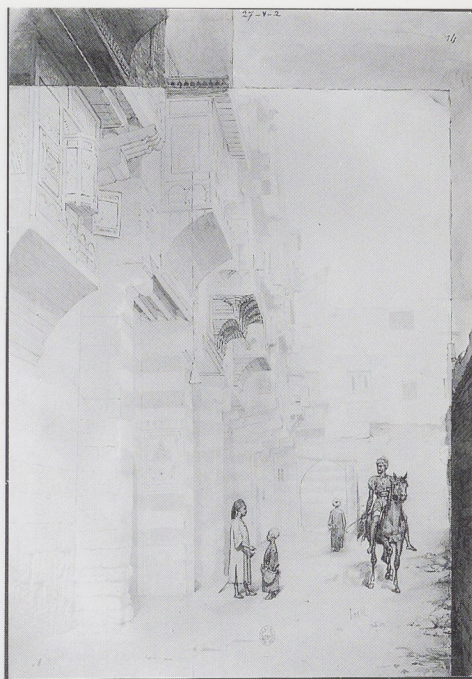


geretoucheerde foto's. Het ging om een totaal van vijf à zes van dergelijke bladen in de techniek van de *photographie peinte*. Van enkele van deze bevindt zich een tweede – wèl contrastrijke – foto in de dozen. Dat betekent dat Jarrot waarschijnlijk met opzet licht afdrukte en op zoutpapier werkte omdat dat als ondergrond voor het inkleuren beter geschikt was dan het albuminepapier. Hier lijkt sprake van ongewone samenwerking en een combinatie van techniek en talent die ongebruikelijk was, maar uit de werkomstandigheden voortvloeide. Jarrot leverde de omgeving en De Famars Testas werkte op zijn manier aan de stoffering. Het gebruik van de term *photographie peinte* is dan ook niet helemaal correct: afgezien van het feit dat deze techniek doorgaans in de portretfotografie werd toegepast, waren in dat geval fotograaf en retoucheur één en dezelfde persoon of waren zij voor dezelfde firma werkzaam.<sup>34</sup>

#### Tocht langs de Nijl

Na een lang – telkens verlengd – verblijf in Kaïro van bijna een jaar richtte de expeditie

Afb. 11. A. Jarrot en Willem de Famars Testas, Straat in Kaïro met ruiter, ca. 1859. Photographie peinte (rand bijgetekend), 42,5 x 29,8 cm. Bibliothèque Nationale, Département des Manuscrits, Parijs.



zich uiteindelijk op de Egyptische oudheden langs de Nijl. Er werd een boot gevonden waarmee het drietal in het gezelschap van een Amerikaan stroomopwaarts naar het zuiden reisde. Eén van de vier vertrekken op de schuit werd ingericht voor de *photographische voorwerpen*.<sup>35</sup> Na Girgeh werd op 26 juli 1859 Dendera bereikt halverwege de tocht. Acht nachten sliepen De Famars Testas en Jarrot in de tempel om er de fotografische instrumenten, die te zwaar waren om elke dag mee te sjouwen, te bewaken.<sup>36</sup> Het gezelschap voer vervolgens stroomopwaarts eerst naar Midden-Egypte en Nubië. Op zes september bereikten ze Aboe Simbel, de tweede plek waar ze langer verblijf hielden. Gedurende een week (van 6 tot 13 september) werden de kleine tempel en de grote tempel getekend en Jarrot fotografeerde één van de grote kolossen (afb. 12). Vanuit Aboe Simbel voer het gezelschap langzaam weer terug naar het noorden. Eind september kwamen ze aan op het eiland Philae waar Jarrot en De Famars Testas gedurende veertien dagen uitgebreid schetsten, tekenden en fotografeerden (afb. 13). Ze ontmoetten er een andere



Afb. 12. A. Jarrot, Eén van de kolossen in Aboe Simbel, september 1859. Gealbumiseerde zoutdruk van waspapiernegatief, 39,2 x 28,6 cm. Bibliothèque Nationale, Département des Manuscrits, Parijs.





Afb. 13. A. Jarrot, Dendera, façade van de grote tempel, juli-augustus 1859. Zoutdruk van waspapiernegatief, 37,1 x 26,9 cm. Bibliothèque Nationale, Département des Manuscrits, Parijs.





Afb. 14. Théodule Devéria, Karnak, 1859. Albuminedruk. Bibliothèque Nationale, Cabinet des Estampes et de la Photographie, Parijs.

Franse fotograaf H. Cammas. Daarna werkten ze een aantal dagen in Kom Ombo. De tempel in Edfoe was het volgend reisdoel. De jonge kunstenaars verbleven er drie nachten, opnieuw slapend bij de fotografische instrumenten. Jarrot fotografeerde er uitgebreid de kapitelen. De intentie van een dergelijke verslaglegging was duidelijk. Prisse was de opdrachtgever: vanuit zijn belangstelling gaf hij aan wat tekenaar en fotograaf moesten opnemen. Jarrot maakte wel veertien foto's van de kapitelen van de verschillende zuilen. De Famars Testas werkte er enkele op en kleurde ze in.<sup>37</sup> Uiteindelijk waren slechts enkele platen in Prisse's *Histoire de l'Art Égyptien* aan dit onderwerp gewijd. Op 15 oktober bereikten ze Luxor waar het op kamelen verder ging naar Karnak. In de ruïnes van het Paleis van Thoetmosis III installeerden ze zich enkele dagen.<sup>38</sup> Jarrot fotografeerde er de bas-reliëfs en de tempel van Chonsoe. De egyptoloog van het Louvre, Théodule Devéria, had er enkele maanden daarvoor nog opnamen gemaakt voor de archeoloog Auguste Mariette (afb. 14).<sup>39</sup> Hij fotografeerde onder meer de inscripties in het paleis. Nauwkeurigheid, precisie en controleerbaarheid waren de



belangrijkste motieven om wetenschappelijke expedities met een fotograaf uit te rusten. Devéria schreef achteraf over de functie van de foto's die hij in Karnak maakte. In een nooit weggestuurde brief aan de *Revue Archéologique* reageerde hij op de beschuldiging van E. de Rougé dat de weergave van de hiërogliefen in Mariette's boek niet exact zou zijn en op diens opmerking dat alleen absolute zekerheid kan worden bereikt *à l'aide d'empreintes ou de reproductions photographiques*.<sup>40</sup> Devéria wijst erop dat nu juist foto's aan de weergave ten grondslag hadden gelegen. Zelf had hij de inscripties met de grootst mogelijke exactheid gekopieerd op basis van foto's: *ayant assisté, en février 1859, à la découverte que fit mon savant collègue et ami, M. Mariette, de la partie des palais de Karnak qui contient ces listes, j'en fis plusieurs photographies aussitôt que les déblais furent terminés; la seconde, c'est que la copie que M. le vicomte de Rougé a eue à sa disposition, est une reproduction de ma main d'une première copie que j'exécutai moi-même d'après le monument original, avec toute l'attention possible, et en appelant souvent à mon aide l'expérience de M. Mariette. Si, malgré cela, cette copie contient des fautes, ce qui n'est pas impossible, je puis contrôler au moyen de mes photographies et lever ainsi presque tous les doutes*.<sup>41</sup>

In dezelfde periode verbleef er een derde fotograaf in Karnak, de Engelsman Francis Frith: *Before I ascended the Nile, a photographic friend, whom I met at Cairo, discouraged me greatly about Karnac. The place, he said, was impregnable – that it was idle to plant a camera against it – such vast and shapeless masses of ruin packed together as tight as it would stow, and built in on all sides with tremendous blank walls [...] I entered that dark vista which you see in the centre of my last picture, and turning down one of the side aisles, I pointed my camera at a double line of those dingy old immensities – indestructable, indescribable, and hitherto deemed impossible! Not so I trust the reader will consider that I obtained a worthy picture to close our volume upon Egypt...* (afb. 15).<sup>42</sup> De routine en handigheid die Frith hier tentoonspreidde, verschildte wezenlijk van de benadering van de



Afb. 15. Francis Frith, *Interior Hall of Columns (Karnak)*, 1859. Albuminedruk, 23,2 x 16 cm. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.



Fransen archeologen. De fotograaf Jarrot werkte in dienst van een egyptoloog en Devéria was zelf archeoloog. Precisie, uitvoerigheid en geduld karakteriseren het werk van de kunstenaars tijdens zo'n wetenschappelijke expeditie. Frith daarentegen exploiteerde zijn reizen naar Egypte commercieel. Hij stelde stereoserieën samen, maakte foto-boeken en bracht losse platen, waaronder zijn beroemde mammoetopnamen, in omloop.<sup>43</sup> *Dingy old immensities en masses of ruin packed together* hadden Frith's interesse en niet de precieze weergave of de inhoud van de inscripties. Frith fotografeerde veeleer het schilderachtige en fotogenieke in de Egyptische monumenten. In bloemrijke reisbeschrijvingen vertelde hij van zijn wederwaardigheden.

In één van deze barokke beschrijvingen figureert uitgerekend onze Willem de Famars Testas. Eind oktober was de tocht van de Nederlander, Jarrot en Prisse verder gegaan naar Thebe, waar ze de *ganschen dag teekenen, calqueren en estamperen* om de voorstellingen in de graven in kaart te brengen. Ze

Afb. 16. Francis Frith, *Osiride Pillars at Medinet-Haboo, Thebes*, 1859. Albuminedruk, 22,8 x 16,1 cm. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.



logeerden in Karnak bij Auguste Mariette waar het gezelschap van Saïd Pacha, de onderkoning, in de tempel een toneelvoorstelling en feest organiseerde. De onderkoning en zijn gezelschap zouden door Jarrot op de gevoelige plaat vastgelegd worden. De Famars Testas wilde er een tekening van *het diner en het effect bij fakkellicht* maken om naar het tijdschrift *l'Illustration* te zenden.<sup>44</sup> Maar het feest ging niet door en Medinet Haboo was het volgende reisdoel. Jarrot fotografeerde er de tempel en Willem de Famars Testas trok met zijn schetsboek naar het complex om er de net uitgegraven Osirispijler uit te tekenen met alle reliëfs en afbeeldingen daarop. Daar ontmoetten de Britse fotograaf en de Franssprekende Nederlander elkaar. Frith bezocht het tempelcomplex van Medinet Haboo voor de tweede maal. De Osirispijler was door hem ook al eerder gefotografeerd<sup>45</sup>, maar nu was de gelegenheid beter: *But the figure, which I photographed on my last journey, had just been uncovered by order of the Viceroy. A French Artist was engaged in copying its*



*details; and when in a few minutes, I had possessed myself of more accuracy than his labour of perhaps days would yield, he exclaimed with politeness – and (let us hope) with no dash of bitterness, nor scornfulness, nor envy – Ah Monsieur! que vous etes vite, vite!* (afb. 16).<sup>46</sup>

De tocht over de Nijl had van zomer 1859 tot en met april 1860 geduurd. In Boulak, vlakbij Kaïro, dineerden Prisse, Testas en Jarrot bij de archeoloog Auguste Mariette. Deze had net het eerdergenoemde beeld van koning Chefren, opdrachtgever tot de bouw van de pyramide van Gizeh, opgegraven. Dit beeld werd nog door Jarrot vastgelegd, net als het beeld van Amenerdis en een aantal andere zaken in het museum in Boulak.<sup>47</sup> Op 22 mei vertrokken De Famars Testas en Jarrot voor een allerlaatste tour naar de pyramiden. Er werd opnieuw gelogeerd bij Mariette, in Sakkara. Tijdens het diner werd Jarrot plotseling onwel. Nog voordat De Famars Testas zijn paard kon zadelen, was Jarrot er vandoor gegaan. De 28ste mei vertrok de fotograaf van Alexandrië naar Marseille: *Hij was radicaal zinneloos*.<sup>48</sup> Bij terugkeer van De Famars Testas in Parijs bijna een maand later bleek Jarrot nog niet terecht. Uiteindelijk ontdekte Prisse hem in een *Maison de Santé* in Marseille, vanwaar zijn oom hem terug naar Parijs haalde. Daar zagen de reisgenoten elkaar weer. Jarrot was *zeer wel bij zijne zinnen*, schreef Willem in een brief van 2 juli.<sup>49</sup> Hij stond nog tot 1863 in het Parijse adresboek ingeschreven als fotograaf.

#### De publikaties van Prisse d'Avennes

Wat Prisse betreft was de expeditie meer dan geslaagd. In een brief aan zijn vriend en collega L.F. de Saulcy somde hij zijn verrichtingen nog eens op: *J'ai parcouru l'Égypte avec l'ouvrage de la Commission, celui de Gau et celui de Lepsius: toutes les planches que j'ai été à même de vérifier sont fautives, et ne donnent pas une idée complète de la beauté de l'art égyptien. Je reviens avec des calques soignés des plus belles peintures, des estampages de bas-reliefs, des coupes, des élévations soigneusement cotées et la plupart inédites grâce aux nouvelles fouilles du Vice-roi. Enfin*

*des photographies de tout ce qui était photographiable. Ce qui j'ai fait avec les faibles ressources qui m'étaient accordées est immense. Je rapporte 300 dessins parmi lesquels il y a des calques coloriés de 7 à 8 mètres de longueur, plus de 400 mètres d'estampages, 150 photographies sans compter pareil nombre de stéréoscopes, puis mes croquis et mes notes. Sans vantardise, j'ai recueilli de quoi faire le plus bel ouvrage qui ait encore été publié sur l'Égypte*.<sup>50</sup> De Famars Testas had Prisse uiteindelijk 188 werken op papier geleverd, opgetekend in zijn lijst van werkzaamheden. Ondanks ziekte, maar dankzij zijn contract kwam A. Jarrot voor de hele reis tot zo'n 200 afdrukken (inclusief dubbele). De verre staat van afwerking van het fotomateriaal viel op. De meeste foto's werden op monumentale kartons met titels geplakt. Er waren soms randen omheen gezet om de bladspiegel aan te geven. Het ging niet alleen om documentair plaatmateriaal, maar vaak om kant en klare voorbeeldbladen die de lithograaf zo op steen kon overbrengen. Deze bladen moeten daadwerkelijk zijn gebruikt bij de totstandkoming van Prisse's monumentale werken *Histoire de l'Art Égyptien* (1879) en *L'Art Arabe* (uitgegeven in afleveringen tussen 1867 en 1879), lijvige publikaties met litho's, chromolitho's en heliogravures van grote afmetingen en van een grote gedetailleerdheid en exactheid.<sup>51</sup> Breedvoerigheid, gedetailleerdheid en precisie kenmerken de afbeeldingen in deze plaatwerken. De Famars Testas is er dan ook volaan over. Vlak voor zijn terugkeer meldde hij in een brief naar huis (17 maart 1860): *en ik ben wel beschouwd bijna trotsch te hebben bijgedragen aan een werk, dat zeker het beste is dat over Egypte in het ligt is gegeven, zoowel wat uitvoering als wat exactitude betreft*. Daarna vergeleek hij Prisse's werken met die van andere egyptologen als Wilkinson, Gau en de Franse regeringsexpeditie die enorme flaters begaat in iedere plaat, waar ook.<sup>52</sup> Willem de Famars Testas vervolgde: *Maar voorzeker heeft dit alles ons ook veel meer moeite en tijd gekost, om met de geringe middelen – een dessinateur amateur en een photograaph – hiertoe te geraken*.<sup>53</sup> In *Histoire* is echter slechts onder enkele litho's de naam



Afb. 17. Royer & Aufière - Désiré et Cie., Tailleur, ca. 1867. Albuminedruk, 22,8 x 17,5 cm. Teylers Museum, Haarlem.



van De Famars Testas te vinden, in *L'Art Arabe* iets vaker. Hoewel er foto's van Jarrot zijn gebruikt, is diens naam onder de bladen niet terug te vinden, en dat terwijl de vermelding van het gebruik van een foto toch heel gebruikelijk was. Prisse putte uit talrijke bronnen, maar waarschijnlijk ook uit zijn eigen platencollectie, nu eveneens bewaard in de Bibliothèque Nationale. Deze bevatte foto's van Maxime Du Camp, Ernst Benecke, J.B. Greene, Félix Teynard, Vicomte de Banville, Wilhelm Hamerschmidt, Gustave Le Gray, Théodule Déveria, Emile Béchard en anderen.<sup>54</sup>

### Epiloog

De Famars Testas beschikte zelf ook over een kleine platencollectie. Het Teylers Museum in Haarlem bezit mappen met werken op papier, waaronder circa twintig foto's uit de nalatenschap van de Utrechter. Het zijn foto's van verschillende fotografen, uit verschillende periodes: vier foto's van De Famars Testas' reisgezel Jarrot, werk van Hamerschmidt en Du Camp, afbeeldingen van winkels en werklieden van Royer & Aufière-Désiré et Cie (afb. 17) en foto's vermoedelijk vervaardigd door Albert Goupil.<sup>55</sup>

Niet al dit plaatmateriaal werd tijdens de reis van 1858–1860 verzameld. In 1868 vertrok Willem de Famars Testas opnieuw naar Egypte, dit keer in het gezelschap van een aantal Franse kunstenaars: J.L. Gérôme, Léon Bonnat, J.R. Goubie, Ernest Journault, Paul Marie Lenoir en Wilfrid de Barthélemy. Weer bevond zich een fotograaf in het gezelschap, Albert Goupil. Van deze reizen zijn behalve een journaal, brieven en voorwerpen in het Rijksmuseum van Oudheden, tekeningen en schetsen bewaard gebleven, nu in het bezit van het Rijksprentenkabinet, het Teylers Museum en het Prentenkabinet van de Rijksuniversiteit van Leiden.<sup>56</sup> Tijdens deze reis had Willem de Famars Testas alweer een ontmoeting met een beroemde fotograaf. Op 18 februari dineerde hij met Gustave Le Gray, toen deze als tekenleraar werkzaam was aan de militaire academie van Egypte in Abbasiëh.<sup>57</sup> Het is nooit duidelijk geworden wat de herkomst was van een tot nu toe onbekende foto van Baalbek gemaakt door Gustave Le Gray, nu in de collectie van het Rijksprentenkabinet. Wie weet nam Willem de Famars Testas hem uit Egypte mee naar Nederland.<sup>58</sup>

### Noten

<sup>1</sup> Maarten J. Raven (red.), *Willem de Famars Testas, Reisschetsen uit Egypte 1858–1860 naar ongepubliceerde handschriften bewerkt en geannotéerd*, Maarssen/'s-Gravenhage 1988. Journaal en brieven zijn in het bezit van het Rijksmuseum van Oudheden, Leiden. Met dank aan Maarten Raven voor suggesties en hulp bij dit artikel.

<sup>2</sup> Zie M. Dewachter, 'Exploitation des Manuscrits d'un Égyptologue du XIXe Siècle: Prisse d'Avennes', in: *Bulletin de la Société Française d'Égyptologie* 101 (1984), pp. 49–71 en M. Dewachter, 'Un Avesnois. L'Égyptologue Prisse d'Avennes', in: *Société Archéologique & Historique de l'Arondissement d'Avesnes*, dl. xxx, Avesnes-sur-Helpe 1988.

<sup>3</sup> Zie onder andere *Oriental Album. Characters, Costumes, and modes of life in The Valley of the Nile Illustrated by Designs taken on the spot*, By E. Prisse with descriptive letter-press By James Augustin St. John, London 1851.

<sup>4</sup> Raven, *op. cit.* (noot 1), pp. 10–11.



- <sup>5</sup> Geciteerd in C. Bustarret, *Parcours entre voir et lire les Albums Photographiques de Voyage en Orient (1850-1880). Thèse pour le Nouveau Doctorat*, Université de Paris 1989, pp. 181-182, zie ook pp. 100 en 230 sub 5.
- <sup>6</sup> Raven, *op. cit.* (noot 1), p. 20.
- <sup>7</sup> Raven, *op. cit.* (noot 1), pp. 53, 188.
- <sup>8</sup> Pierre Marc Richard, *La Société Française de Photographie. Membres-Correspondants-Amateurs-Exposants. Index 1854-1876*, Parijs 1990, p. 60; *Bulletin de la Société Française de Photographie* 3(1857), pp. 278-279 en informatie André Jammes, Parijs 1993.
- <sup>9</sup> Dewachter en Oster, *Un Voyageur en Égypte vers 1850. Le Nil de Maxime Du Camp*, Sand/Conti 1987, frontispice, pp. 28-31.
- <sup>10</sup> Raven, *op. cit.* (noot 1), p. 40.
- <sup>11</sup> Ibidem.
- <sup>12</sup> Wellicht gaat het hier om het portret dat is gepubliceerd in Dewachter 1988, *op. cit.* (noot 2), afb. 27.
- <sup>13</sup> Raven, *op. cit.* (noot 1), p. 67.
- <sup>14</sup> Raven, *op. cit.* (noot 1), p. 53 (brief van 29 juni 1858).
- <sup>15</sup> Ibidem.
- <sup>16</sup> Gustave Le Gray, *Nouveau Traité Théorique et Pratique de Photographie sur Papier et sur Verre, Contenant les Publications Antérieures et une Nouvelle Méthode pour opérer sur un Papier Sec restant sensible huit à dix jours*, Parijs 1852, pp. 60-66.
- <sup>17</sup> Ernest Lacan, *Esquisses Photographiques à propos de l'Exposition Universelle et de la Guerre d'Orient. Historique de la Photographie-Développements-Applications-Biographies et Portraits*, Parijs 1856 (herdruk 1986).
- <sup>18</sup> Lacan, *op. cit.* (noot 17), pp. 47-48.
- <sup>19</sup> Lacan, *op. cit.* (noot 17), pp. 93-95.
- <sup>20</sup> Lacan, *op. cit.* (noot 17), pp. 111-112.
- <sup>21</sup> In de nalatenschap van Willem de Famars Testas in het Teylers Museum bevindt zich wel een vage foto van de Sultan Hassanmoskee. Deze draagt echter het stempel van W.C. van Dijk, een fotograaf die vanaf 1863-1868 in Utrecht werkzaam was. Wellicht maakte deze later voor de Famars Testas een afdruk van een negatief dat deze meenam van de reis. Er is nog zo'n afdruk van Van Dijk in de map: wellicht geldt daarvoor hetzelfde.
- <sup>22</sup> Raven, *op. cit.* (noot 1), pp. 62-63.
- <sup>23</sup> Raven, *op. cit.* (noot 1), p. 91.
- <sup>24</sup> Met dank aan Robert Jan te Rijdt die mij wees op het bestaan hiervan en met dank aan Hein Klaver voor het beschikbaar stellen van de aquarel voor reproductie.
- <sup>25</sup> Door een behandeling met goudchloride vbleekte de foto niet en was hij langer houdbaar. Met dank aan Peter Mookhoek voor zijn foto-technische informatie.
- <sup>26</sup> De fotografen Robertson & Beato fotografeerden precies dezelfde straat in 1857. Vgl. ook cat. tent. *An den Süßen Ufern Asiens*, Keulen (Agfa Foto-Historama) 1988, p. 52 en cat. nr. 84. Een exemplaar van deze foto bevindt zich ook in de Bibliothèque Nationale, Cabinet des Estampes et de la Photographie.
- <sup>27</sup> Willem de Famars Testas, 'Liste de mes occupations pour Mr. Prisse lors de mon voyage en Egypte', in: Maarten J. Raven, *op. cit.* (noot 1), pp. 194-200. Wellicht is na het uitvallen van de gecontracteerde tekenaar alsnog een overeenkomst gesloten tussen Prisse en De Famars Testas. De reisschetsen maken hiervan evenwel geen melding.
- <sup>28</sup> J.M. Carré, *Voyageurs et Écrivains Français en Égypte*, Kairo 1956, pp. 315-316. Op de pagina's 322 en 323 geeft Carré een overzicht van de nalatenschap van Prisse in de Bibliothèque Nationale, waarbij alleen *des dessins, des calques et des estampages* en géén foto's worden genoemd.
- <sup>29</sup> Zie Dewachter 1984, *op. cit.* (noot 2), p. 55: *la moisson est riche*. Zie voor de verspreiding van Prisse's nalatenschap Dewachter 1984, *op. cit.* (noot 2). Er bevindt zich wellicht nog een deel in de Bibliothèque de l'Institut: zie Dewachter en Oster, *op. cit.* (noot 9).
- <sup>30</sup> Dewachter 1988, *op. cit.* (noot 2), afb. 27 en p. 174.
- <sup>31</sup> Alleen bij N. Nissan Perez, *Focus East. Early Photography in the Near East (1839-1885)*, New York/Jerusalem 1988, pp. 205-206 wordt in de biografie Prisse d'Avennes de informatie van Carré overgenomen, zonder dat de naam Jarrot wordt genoemd. *His photographs have unfortunately disappeared* wordt daarin gemeld. De enige informatie betreffende Jarrot bood de al eerder genoemde Richard, *op. cit.* (noot 8), sub Jarrot. Dit betrof alleen diens deelname aan de tentoonstelling van 1857.
- <sup>32</sup> Dat moest de groep zijn die Dewachter in 1984 vond in de Bibliothèque Nationale, Département des Manuscrits: Fonds Prisse d'Avennes NAF 20434-20447.



- <sup>33</sup> Raven, *op. cit.* (noot 1), pp. 40–41, 200.
- <sup>34</sup> Het zou interessant zijn de combinatie aquarel en fotografie in de vroege periode van de fotografie te onderzoeken. Richard Calvert Jones werkte bijvoorbeeld op deze manier. Vgl. ook C. Titterington, *The Pencil of Nature*, London (Victoria & Albert Museum) 1994.
- <sup>35</sup> Raven, *op. cit.* (noot 1), p. 98.
- <sup>36</sup> Raven, *op. cit.* (noot 1), pp. 109–110.
- <sup>37</sup> Willem de Famars Testas, 'Liste de mes occupations pour Mr. Prisse lors de mon voyage en Egypte', in: Raven, *op. cit.* (noot 1), pp. 194–200, nrs. 97, 100 en 102 en Bibliothèque Nationale, Département des Manuscrits: Fonds Prisse d'Avennes NAF 20434–20447.
- <sup>38</sup> Raven, *op. cit.* (noot 1), p. 128.
- <sup>39</sup> Théodule Devéria, 'Mémoires et Fragments', *Bibliothèque Égyptologique*, (ed. G. Maspero) dl. 4, Parijs 1896, p. XIII; A. Jammes en E. Parry Janis, *The Art of French Calotype*, Princeton 1983, pp. 170–172.
- <sup>40</sup> De vermogende E. De Rougé verzorgde zelf in 1863–1864 een publikatie met foto's van Vicomte de Banville.
- <sup>41</sup> Théodule Devéria, 'Mémoires et Fragments', *Bibliothèque Égyptologique*, (ed. G. Maspero) dl. 4, Parijs 1896, pp. 203–207.
- <sup>42</sup> Francis Frith, *Lower Egypt, Thebes and the Pyramids*, London/Glasgow/Edinburgh 1862, sub 'View in the interior of the hall of columns'.
- <sup>43</sup> Zie Julia van Haafden, *Egypt and the Holy Land in Historic Photographs. 77 Views by Francis Frith*, New York 1980.
- <sup>44</sup> Raven, *op. cit.* (noot 1), p. 151.
- <sup>45</sup> Vgl. fondslijst Negretti & Zambra, *Stereoscopic Views in Egypt Nubia etc from Negatives taken by Francis Frith esq.*, Londen 1857, sub nrs. 364, 366, 367.
- <sup>46</sup> Raven, *op. cit.* (noot 1), p. 160; F. Frith, *Lower Egypt, Thebes and the Pyramids*, London/Glasgow/Edinburgh 1862, sub 'Osiride Pillars at Medinet-Haboo'.
- <sup>47</sup> Zie *Liste*, nrs. 177 en 182, in: Raven, *op. cit.* (noot 1), p. 200.
- <sup>48</sup> Raven, *op. cit.* (noot 1), pp. 180–182.
- <sup>49</sup> Raven, *op. cit.* (noot 1), p. 190.
- <sup>50</sup> Dewachter 1988, *op. cit.* (noot 2), p. 174.
- <sup>51</sup> Na inventarisatie van het fonds Prisse d'Avennes zou kunnen worden nagegaan hoeveel procent van het door De Famars Testas en Jarrot geleverde materiaal ook daadwerkelijk benut is voor de latere publikaties van Prisse d'Avennes.
- <sup>52</sup> Raven, *op. cit.* (noot 1), p. 161. De Famars Testas had zelf in elk geval *Histoire de l'Art Egyptien* in bezit en verkocht deze in oktober 1881 voor f 253,12 aan de Rijksschool voor Kunstnijverheid (zie Inventaris boekerij Rijksschool voor Kunstnijverheid, Bibliotheek Rijksmuseum Amsterdam).
- <sup>53</sup> Raven, *op. cit.* (noot 1), pp. 158–161.
- <sup>54</sup> Zie Bibliothèque Nationale, NAF 20434–20447; Dewachter 1984, *op. cit.* (noot 2), pp. 56–57; Dewachter 1988, *op. cit.* (noot 2), p. 44, inv. no. 33; Dewachter en Oster, *op. cit.* (noot 9).
- <sup>55</sup> In de nalatenschap van Willem de Famars Testas, verspreid over de Nederlandse musea zijn verschillende foto's teruggevonden: twee van Hammerschmidt, in totaal zes van Jarrot en één fotolitho van Lemerrier naar een foto van Jarrot, twee anonieme foto's met blindstempel W.C. van Dijk Utrecht. Mogelijk drukte Van Dijk in Utrecht negatieven van Jarrot voor De Famars Testas af. Voorts één van vermoedelijk M. Du Camp; één anonieme van een palmengroep; vier foto's van Ermé Désiré (vgl. cat. tent. *L' Orientalisme*, Parijs 1994, pl. 43–45 en biografie sub Désiré) en vgl. hiervoor de platencollectie Prisse in de Bibliothèque Nationale, NAF 20434–20447. Daarin bevindt zich een groepje foto's (waaronder die van de kleermaker) met blindstempel Royer & Aufière-Désiré et Cie. Van de reis van 1868 zijn enkele foto's van mannen met paarden, vermoedelijk van de hand van Albert Goupil.
- <sup>56</sup> Zie Maarten J. Raven (red.), *Willem de Famars Testas, De Schilderskaravaan 1868 naar een ongepubliceerd handschrift uit het Frans vertaald, ingeleid en geannoteerd*, Leiden 1992 en cat. tent., *Album de Voyage. Des artistes en expédition au pays du Levant*, Parijs 1994.
- <sup>57</sup> Raven, *op. cit.* (noot 56), pp. 58–59.
- <sup>58</sup> Zie het artikel elders in dit *Bulletin*.